

beyitlik bir manzumedir; Tunus Millî Ktp., nr. 14103/4; Ahmediyye Ktp., nr. 2055/4); *Hüsnü'n-nebe³ fi cevâzi't-tehaffuz mine'l-vebâ* (Kahire 1302; Tunus, ts.); *Risâle fi küreviyyeti'l-arz ve'l-ilm bi'l-ğayb 'inde'l-müneccimîn* (Tunus Millî Ktp., nr. 97/2, 483/2, 8979, 20592, 24025/1; el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 299/6; bazı kaynaklarda müellifin oğlu III. Muhammed Bayram'a nisbet edilen bu risâle ile [Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 941; *Şerhu's-Şeyh Bayram*, neşredenin girişi, s. 13] vebaya dair bir önceki risâle müellifle Muhammed el-Mennâî arasında polemik konusu olmuştur [bazı konularla ilgili fetvalarına dair yazmalar için bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, III, 180; Osmanlı şeyhülislâmının 1828-1829 Rus harbi vesilesiyle Tunus'tan yardım talep eden mektubuna yazdığı cevap için bk. Bayram el-Hâmîs, I, 178-180]).

Tarih. 1. *'İkdü'd-dür ve'l-mercân fi selâtinî Âli 'Osmân*. Osman Bey'den kendi zamanındaki Sultan III. Selim'e kadar Osmanlı hükümdarlarına dair bir manzume olup (Tunus Millî Ktp., nr. 3991, 4809/1, 18770) oğlu III. Muhammed Bayram tarafından önce IV. Mustafa, daha sonra II. Mahmud ve I. Abdülmecid'in yer aldığı, ilki sekiz, ikincisi yedi beyitlik birer zeyil yazılmış, muhtemelen bundan haberdar olmayan III. Muhammed Bayram'ın torunu V. Muhammed Bayram, asıl metin üzerine kaleme aldığı ve II. Abdülhamid'e kadar getirdiği zeyille birlikte toplam 130 beyit tutan manzumeyi *Şafvetü'l-i'tibâr* adlı eseri içinde (Kahire 1311/1893, V, 47-51; Tunus 1999, IV, 1614-1625) yayımlamıştır (İbnü'l-Hoca, *Şafaḥât*, s. 39-43). Daha sonra V. Muhammed Bayram'ın kaldığı yerden Osmanlılar'ın sonuna kadar bir zeyil yazan İbnü'l-Hoca, müellifin torunu IV. Muhammed Bayram'ın I. Abdülmecid'le ilgili olarak yazdığı dört beyitlik zeyli de kaydeder (a.e., s. 44-45, 46; İbnü'l-Hoca manzumeyi ayrıca neşretmiştir: *el-Mecelletü'z-Zeytûniyye*, V/1-2 [1361/1942], s. 14-17; manzumenin 102 beyitlik bir metni için bk. Muhammed es-Senûsî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, II, 43-54). **2.** *et-Ta'rîf bi-nesebi'l-üsreti'l-Bayramiyye* (nşr. Dav Büseyse, Tunus 2010). Müellifin ailesine adını veren Bayram adlı atasından kendi zamanına kadar yaşayan aile fertlerini tanıtan bir eser olup burada kendi otobiyografisine de yer vermiştir. **3.** *Manzûme fi'l-müftün el-Ḥanefiyye bi-Tûnis*. Aynı zamanda kadılık da yapan Ramazan Efendi'den (1019/1610) kendisine kadar Türk döneminde Tunus'ta görevli yirmi bir Hanefî

müftüsünün biyografisine dairdir (Tunus Millî Ktp., nr. 58, 509, 18676). Müellifin bu eserine yazdığı şerh Muhammed ez-Zâhî tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). 1896 yılında Hanefî başmüftüsü olan Ahmed Küreyyim, çeşitli konularla ilgili fetvalarının bulunduğu *Künnâs*'ının baş tarafında Türk fethinden kendi zamanına kadar Tunus'ta görev yapan Hanefî müftüleri hakkında verdiği mâlûmatı büyük ölçüde bu eserden almıştır (Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihüne't-Tünisiyye*, s. 464; ihtiva ettikleri tarihî mâlûmat yanında birer belge niteliği de taşıyan Muhammed Bayram'ın bu üç eseri ve değerlendirilmeleri hakkında bk. a.g.e., s. 331-335). **4.** *Manzûme fi't-ta'rîf bi'l-vülâti'l-mu'ayyenîn min kıbeli'd-devleti'l-'Osmâniyye bi-Tûnis (Bâyâtü Tûnis)*. Osmanlı Devleti'nin ilk Tunus beyi Ramazan Bey'den kendi zamanındaki Mahmud Bey'e kadar görev yapan on sekiz Tunus beyinin anlatıldığı on altı beyitlik bir manzumedir (Tunus Millî Ktp., nr. 18257). İbnü'l-Hoca buna on üç beyitlik bir zeyil yazarak kendi zamanındaki beylere kadar getirmiştir (her iki şiirin metni için bk. *Şafaḥât*, s. 60-61) (Muhammed Bayram'ın şiirlerinden bazı örnekler için bk. Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, I, 673-683).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu's-Şeyh Bayram es-Sânî 'alâ nazmihi fi'l-Müftüne'l-Ḥanefiyye bi-Tûnis* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 108-113, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 13, 17-39; a.m.f., *el-Vefâ bimâ yete'allâḡ bi-bey'i'l-vefâ* (nşr. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhi'l-İslâmî* içinde), VII/3, Cidde 1412/1992, neşredenin girişi, s. 131, 142, 145-149; Muhammed Bayram er-Râbî, *el-Cevâhîrî's-seniyye fi şu'arâ'i'd-diyârî't-Tünisiyye* (nşr. Hâdî Hammûde el-Guzzi), Tunus 1973, s. 415-416; Rifâa et-Tahtâvî, *An İmam in Paris: Account of a Stay in France by an Egyptian Cleric (Taḥlîşü'l-ibriz fi telḥîzi Bâriz)* (trc. D. L. Newman), London 2004, s. 147-148; Muhammed Bayram el-Hâmîs, *Şafvetü'l-i'tibâr bi-müstevḡa'l-emsâr ve'l-aḡtâr* (nşr. Ali b. Tâhir eş-Şennûfî), Tunus 1999, I, 86, 88, 105, 106, 107, 112, 178-180; II, 427; IV, 1613-1626; Muhammed b. Osman es-Senûsî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (nşr. Ali eş-Şennûfî), Tunus 1401/1981, II, 43-55; a.m.f., *Müsamêrâtü'z-zarîf bi-hüsnî't-ta'rîf* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer), Beyrut 1994, II, 17, 43-62; M. Hıdır Hüseyin, *Tûnis ve Câmî'u'z-Zeytûne* (nşr. Ali Rızâ et-Tûnisî), Dımaşk 1391/1971, s. 101-103; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-feḥâris*, I, 241, 242, 280, 383; II, 558; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifin*, I, 177-181; İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-ḡadim ve'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 162, 177, 214, 221-222, 338; a.m.f., *Şafaḥât min târihi Tûnis* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 39-47, 59-61, 153, 185, 192, 213, 216, 408; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-'Ömr fi'l-*

muşannefât ve'l-mü'ellifine't-Tünisiyyîn (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1410/1990, I, 934-941; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihüne't-Tünisiyyün* (trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Huleyvî), Tunus 1993, s. 290, 325-335, 418, 446, 463, 464, 493, 563; A. H. Green, *el-'Ulemâ'ü't-Tünisiyyün: 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâyiriyye – Esmâ Mualâ), Tunus 1416/1995, s. 105, 108; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, *'Unvânü'l-erib 'ammâ neşe'e bi'l-bilâdi't-Tünisiyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, I, 672-683; *el-Fihrisü's-şâmil: el-Fıḡh ve usûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1420-25/1999-2004, II, 129, 497, 612, 894; III, 180, 806; V, 220, 326, 660; X, 538; XI, 138; Muhammed b. İbrâhim Büzügaybe, *Hareketü taknini'l-fıkhi'l-İslâmî bi'l-bilâdi't-Tünisiyye: 1857-1965*, Tunus 2003, s. 175; a.m.f., "Bayram eş-Şâlis, Ebü 'Abdullâh Muḡammed", *Mv.AU*, IV, 264; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nürî'z-zekiyye fi şaḡakâti'l-Mâlikiyye* (nşr. Ali Ömer), Kahire 1428/2007, II, 362; III, 375-376; Abdürrezzâk Besrûr, "Bayram eş-Şânî, Muḡammed b. Muḡammed", *Mv.AU*, IV, 254-257.

 AHMET ÖZEL

MUHAMMED BAYRAM III

(محمّد بيرم الثالث)

Ebü Abdillâh Muhammed Bayram
b. Muhammed Bayram b. Muhammed
Bayram b. Hüseyin et-Tûnisî
(1787-1843)

Tunus Hanefî başmüftüsü.

27 Rebîülevvel 1201 (17 Ocak 1787) tarihinde Tunus'ta doğdu. Dedesi ve babasından, Ahmed İbnü'l-Hoca, Muhammed b. Kâsım el-Mahcûb, Hasan b. Abdülkerîm eş-Şerîf'ten ders aldı. Genç yaşta akîl ve naklî ilimlerdeki vukufuyla dikkat çekti. Tahsilini tamamladıktan sonra babasına vekâleten Bâşiyye Medresesi'nde, ardından Zeytûne Camii'nde ve el-Medresetü'l-Unkıyye'de ders verdi; Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve usulü, mantık, kelâm okuttu. Kendine has öğretim yöntemi ve başarısıyla adını duyurdu. Tarihçi İbn Ebü'd-Diyâf, *el-'İkdü'l-munaḡḡad fi aḡ-bâri'l-müşîr Aḡmed* adlı eserin müellifi Muhammed b. Selâme, kendi oğlu IV. Muhammed Bayram, Mahmûd Kabâdû, *'Unvânü'l-erib* müellifi Muhammed en-Neyfer'in dedesi Muhammed en-Neyfer, Muhammed Tayyib er-Riyâhî, Mustafa b. Muhammed el-Bârûdî, Hüseyin b. Hoca ondan ders alan tanınmış şahsiyetlerden bazılarıdır.

Muhammed Bayram, 12 Rebîülevvel 1229 (4 Mart 1814) tarihinde ibadete açılan Yûsuf Sâhibüttâba' Camii'nin ilk hatipliğine getirildi ve ilk cumayı o kıldırdı; aynı yıl üçüncü Hanefî müftülüğüne ve Şâban 1241'de (Mart 1826) ikinci müftülüğe

tain edildi; babasının vefatından sonra da 17 Cemâziyelevvel 1247'de (24 Ekim 1831) onun yerine başmüftülüğe (şeyhülislâm), nakîbüleşraflığa, Hanefî Meclis-i Şer'îsi başkanlığına ve el-Medresetü'l-Unkiyye'nin meşihatlığına getirildi. 15 Şâban 1239 (15 Nisan 1824) tarihinde kızının, Tunus Beyi Hüseyin Paşa'nın daha sonra tahta geçecek olan oğlu Veliâht Muhammed Bey'le evlenmesi üzerine aralarında akrabalık bağı oluştu. 1258'de (1842) çıkan kanun gereği Hanefî başmüftüsü sıfatıyla Mâlikî başmüftüsü İbrâhim er-Riyâhî, Hanefî kadısı Muhammed b. Hoca ve Mâlikî kadısı Muhammed b. Selâme ile birlikte Zeytûne Camii'nin nâzırlığını üstlendi. Başmüftülük makamında on iki yıl kaldı ve 27 Rebülevvel 1259 (27 Nisan 1843) tarihinde vefat etti. Ondan sonra oğlu IV. Muhammed Bayram başmüftülüğe ve Hanefî Meclis-i Şer'îsi başkanlığına tayin edildi. Talebesi Mahmûd Kabâdû ve Muhammed b. Selâme ile Muhammed el-Haddâr kendisi için mersiyeler yazmıştır (Muhammed b. Osman es-Senûsî, II, 94-96).

Eserleri: *Şerh 'ale'l-İsâgüci* (Esîrüd-din el-Eberî'ye ait eserin şerhidir, Tunus 1289; Kahire 1302); *Şerhu (Hâşiye 'ale'l-Fevâkihi'l-Bedriyye* (Bedreddin İbnü'l-Gars'ın yargı hukukuna dair eserinin şerhidir, Tunus Millî Ktp., nr. 105/2, 537/3, 8143/2, vr. 24^a-60^a, 9467/2, vr. 31^a-74^a, 9978/2, 23232/2, vr. 27^a-68^a); *Şerhu Neyli'l-emâni 'alâ Muqaddimeti'l-Kaşâlânî* (Tunus Millî Ktp., nr. 619/1); *Risâle fî sükkûti'l-hak fi'l-vaqf bi'l-isâkât* (Tunus Millî Ktp., nr. 256; mecmua içinde, 8076/4, vr. 38^a-46^a); *Şerhu ta'rîfi'l-meleke min Muhtaşari Şerhi's-Sa'd 'ale't-Telhîş* (Tunus Millî Ktp., nr. 2562; mecmua içinde, 8616/3, vr. 50^a-52^a); *Risâle fî ('-cevâb 'ammen yahruzû) hizri'z-zer'î fî sünbühî kable haşadîhi ve ba'dehû* (Tunus Millî Ktp., nr. 610/2, vr. 4^a-6^a; *Risâle fî beyânî hizri'l-a'sâr* [nr. 613, mecmua içinde] ve *Risâle fî ahzi'l-a'sâr* [nr. 613/7, vr. 98^a-112^a] adlı risâleler de aynı eserdir); *Risâle fî'l-bahş ma'a's-şeyh İbni'l-Kâdî fî te'hîri şalâti 'idi'l-ıtırî ile'l-ğad* (Tunus Millî Ktp., nr. 610/4, vr. 9^a-10^a); *Risâle fî ahkâmî't-tahâre* (Tunus Millî Ktp., nr. 924/2, vr. 5^a-9^a).

Muhammed Bayram ayrıca babasının *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Menârî* üzerine bir ta'likat, *İkdû'd-dür ve'l-mercân fî selâtihi Âli 'Osmân* adlı manzumesine de önce IV. Mustafa, daha sonra II. Mahmud ve I. Abdülmecid'in de yer aldığı, ilki sekiz, ikincisi yedi beyitlik birer ze-

vil kaleme almıştır (metni için bk. İbnü'l-Hoca, *Şaḫâhât*, s. 41-42; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, II, 719). Şiirlerinden bir kısmı muhtelif künnâşlar içinde mevcuttur (bazı örnekler için bk. a.g.e., II, 718-722). Kaynakların bir kısmında kendisine nisbet edilen *Risâle fî küreviyyeti'l-arz ve'l-ilm bi'l-ğayb 'inde'l-müneccimîn* ile *Hüsnü'l-haḫ 'alâ teveh-hümi cevâzi'l-ihticâc 'indenâ bi'l-haḫ* adlı risâleler (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 941; *el-Fihrisü'ş-şâmil*, III, 805; Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu'ş-Şeyh Bayram es-Sânî*, neşredenin girişi, s. 13; krş. Büzügaybe, IV, 264) babası II. Muhammed Bayram'a aittir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu'ş-Şeyh Bayram es-Sânî 'alâ nazmihi fi'l-Müftine'l-Hâne-ŷiyye bi-Tûnis* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 120, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 12-14, 24, 30; a.m.f., *el-Vefâ bimâ yete'allak bi-bey'el-vefâ* (nşr. Muhammed Habîb İbnü'l-Hoca, *Mecelletü Mecma'i'l-fıkhî'l-İslâmî*, VII/3 içinde), Cidde 1412/1992, neşredenin girişi, s. 148-149; İbn Ebû'd-Diyâf, *İlhâfû ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed Abdüsselâm), Tunus 1964, VIII, 54-55; Muhammed Bayram el-Hâmîs, *Şafvetü'l-tibâr bi-müstevdâ'î'l-emşâr ve'l-aḫtâr* (nşr. Ali b. Tâhir eş-Şennûfî), Tunus 1999, I, 112; Muhammed b. Osman es-Senûsî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (nşr. Ali eş-Şennûfî), Tunus 1401/1981, II, 79, 80; a.m.f., *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsnî't-tarîf* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer), Beyrut 1994, II, 87-96; Serkîs, *Mu'cem*, I, 613; L. C. Brown, "The Religious Establishment in Husainid Tunisia", *Scholars, Saints, and Sufis* (ed. N. R. Keddie), Berkeley-Los Angeles 1972, s. 65; a.m.f., *The Tunisia of Ahmad Bey 1837-1855*, Princeton 1974, s. 161, 171; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 241-242; Mahfûz, *Terâcîmü'l-mü'el-lifîn*, I, 182-183; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VII, 72-73; İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 100, 214, 294; a.m.f., *Şaḫâhât min târîhi Tânis* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 41-42, 171, 213, 216, 234, 303; Muhammed b. Osman el-Haşâişî, *Târîhu Câmî'i'z-Zeytûne* (nşr. Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985, s. 48; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-'Ömr fi'l-muşannefât ve'l-mü'ellifîne't-Tünisiyyin* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1410/1990, I, 2, 271, 940-941; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihüne't-Tünisiyyûn* (trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Huleyvî), Tunus 1993, s. 89-90, 92-93, 333, 341, 446, 563; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, *'Unvânü'l-erîb 'ammâ neşe'e bi'l-bilâdi't-Tünisiyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, II, 717-722; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıkh ve uşûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1420-25/1999-2004, III, 805; Abdüsettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyzü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müte'âlî bi-enbâ'î evâ'ili'l-karni'ş-şâlis 'aşer ve'l-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, III, 1712-1713; Muhammed Büzügaybe, "Bayram eş-Şâlis, Ebû 'Abdullâh Muhammed", *Mv.AU*, IV, 257-265.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED HACCÎ

(محمد حجاجي)

Muhammed b. Abdillâh el-Cezâr
b. Abdilhâdî Haccî es-Selâvî
(1923-2003)

Faslı tarihçi ve ansiklopedist.

31 Ocak 1923'te Selâ'da doğdu. Şehrin Şâzeliyye şeyhi mücahid Sîdî Ahmed Haccî'nin (ö. 1103/1691) soyundan gelen tanınmış bir sûfî ailesine mensuptur. İlk mektepte Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi; 1935-1939 yılları arasında Zeynelâbidîn b. Abbûd Medresesi'nde okuduktan sonra Selâ ve Rabat ulemâsından dinî ilimler tahsil etti. Muhammed el-Bârûdî, Muhammed es-Subeyhî, İbn Abdünnebî, Ebû Bekir Züneybir, Muhammed Medenî İbnü'l-Hüsnî, Muhammed b. Arabî el-Medenî ve Ebû Şuayb ed-Dükkâlî hocalarından bazılarıdır. Tahsilinin ardından Rabat'ta Muhammed Cessûs Medresesi'nde, Selâ'da kendi kurduğu ve müdürlüğünü yaptığı Medresetü'l-fetât adlı ilk özel kız okulunda, Rabat'taki Bölge Öğretmen Okulu'nda ve Mevlây Yûsuf Lisesi'nde, Merakeş'teki Bölge Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Rabat'ta Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Mağribiyyeti'l-ulyâ'dan fasih Arapça ve tercüme diploması aldı (1958). V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nden mezun oldu (1961). Bu arada Millî Eğitim Bakanlığı'nda başladığı görevini 1960'lı yıllar boyunca sürdürdü; müfettişlik ve başmüfettişlikten sonra Dârülbeyzâ bölgesi bakan vekilliği (1961-1964), Araştırma ve Eğitim Dairesi başkanlığı (1964-1967) görevlerinde bulundu. Adı geçen fakültede tarihe dair ilk tez olan *ez-Zâviyetü'd-Delâ'iyye ve devrûhe'd-dînî ve'l-'ilmî ve's-siyâsî* adlı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (1963) ve 1967'de asistan olarak göreve başladı. Paris Sorbonne Üniversitesi'nde *L'activité intellectuelle au Maroc à l'époque sa'dide* adlı teziyle devlet doktorası aldı (1976). Ardından V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde profesör olarak görevine devam etti, aynı fakültede dekanlık (1979-1981), kral çocuklarının tahsil gördüğü el-Ma'hedü'l-Mevlevî'de müdürlük (1982-1984) yaptı. 30 Ocak 2003 tarihinde vefat etti ve diğer aile fertleri gibi atası Sîdî Ahmed Haccî'nin Selâ'daki zâviyesine defnedildi.

Muhammed Haccî, Fas'ta bağımsızlık-tan sonra başlayan ilmi ve kültürel gelişmenin öncülerinden biri olup telif eserleri yanında fıkıh, biyografi ve tarihle ilgili çok